

Cami mimarisinde kültür ve medeniyet vizyonumuz

M. Hilmi Şenalp
Mimar

250 yıllık batılılaşma maceramızın başından bugüne kadar, toplum olarak kendi medeniyetimize ve değerlerimize küstük ve kendimizden şüpheye düştük. Mevcut kültürün tahribi ve redd-i miras gerçeği bizi içinde bulunduğumuz bugünkü noktaya getirdi. Yeni bir cami mimarisi ihdas edebilmek için, önce sahibi ve varisi olduğumuz kültür ve sanat mirasının değerini fark edip, geleneğin "ne olup, ne olmadığını" - doğru olarak- kavrayıp öğrenmemiz gerekir. Sadece cami değil, yapılan her yeni bina ve restorasyonla gelenek de mağdur edilerek, bin küsur yıldır özenle kurmaya çalıştığımız şehir medeniyeti tahrip ve perişan edilmektedir.

Türkiye'nin cami meselesi müstakil bir konu olmayıp, aynı çerçeve içerisinde mütalaa edilmesi gereken, bir zincirin halkaları gibi bir medeniyet meselesidir. Cami kelimesini kaldırarak yerine "kültür, sanat, edebiyat, musikimiz, yeni meskenler, koruma ve şehircilik anlayışımız" gibi kelimeleri koyduğumuzda verilecek cevaplar farklılık arz etmeyecektir. Bu bakımdan meseleye etraflı ve külli bir bakışı tercih ettik. Türkiye'nin cami özelinde medeniyetini nasıl yeniden üretebileceği sorgulanırken, bu problemin hususi bir reçetesi olmadığından, "Türkiye'nin kültür politikası ne olmalıdır, şehirleşmesinde ve koruma stratejisinde, dünya ve medeniyet vizyonu ne olmalıdır?" temel sorunun cevabını vermek gerekir.

Kendimizi tanıyor muyuz?

Sahibi ve devamı olduğumuzu iddia ettiğimiz kültür ve medeniyet dairesini ne kadar tanıyoruz? Kültürel derinliği ve heyecanı tanımayan bir vizyondan yaratıcı eserler beklenemez. Bugün dünyaya damgasını vurmak iddiasında varlığının altını çizen bir devletin hareket noktası; kendisi, tarihî birikimi ve kültür-sanat dünyasıdır. Kültürümüz ortalama değil, objektif olarak da hakikaten bahası payansız, yüksek kültür ve medeniyet vasfına sahip orijinal bir kültürdür. Kültürde derinliğin, mimaride incelik ve zarafetin, edebiyat ve musikide zengin ifade ve mana derinliğinin, hat ve tezyinatta sabır ve asaletin, hülâsa sanatın her şubesinde sadelik içinde ihtişamın numunelerini veren, orijinal kültürü olan bir milletiz.

Vârisi olduğumuz Anadolu merkezli tecrübemizle, Selçuklu ve Osmanlı Medeniyetlerinin, asırlardan süzülüp gelen kültür birikimleri neticesinde olgunlaşmış hayat, kültür ve sanat anlayışımız menfi tesirlere maruz kalsa da, mayası sağlam, İslamiyeti canıgönülden benimseyen ve sindiren, bu semavi yüce dini, kendi bünyesinde zahiriyeye-batımıyla, yani asli hüviyetiyle yaşayan, uygulayan, asırların tecrübesiyle bunu ispat etmiş hoşgörülü Türkiye'nin dünyaya verebileceği çok mesaj vardır. Bugünün kanayan bir yarası olan Kudüs'te, Kudüs Kalesi'nin çarşı kapısı üzerine "Lailahe illallah, İbrahim Halilullah" yazdıran Kanuni bu vizyonun en mühim mesajını vermiştir.

Osmanlı-Türk sanatı, İslam'ın bütün akli ve kalbi teferruatını sanatın her şubesinde kemaliyle temsil etmiş, İslam'ın âlem tasavvurunu ve kâinat idrakini dile getiren bir fitrat sanatıdır. Onun için Osmanlı-Türk Sanatı her din ve meşrepten insanın ruhuna sıcak gelen bir sanattır. Osmanlı eserleri hiçbir zaman birbirinin taklidi olmayıp, her birinin müstakil şahsiyet ve hüviyeti vardır. Mazimize ait değerleri doğru bir şekilde okuyup anlayarak geleceğimiz için bunları yeniden tahlil etmek ve bu yüksek medeniyet birikiminden istifade etmek mecburiyetindeyiz.

Batılılaşma maceramız

1730'lardan başlayan batılılaşma, hayatın her sahasına ağır ağır nüfuz etti. Yaşadığımız travmalarla idrakimizi, eşyaya bakışımızı, âlem ve medeniyet tasavvurumuzu ve asaletimizi kaybettik. Klasik dönem sonrasında bir cami mimarisi geliştiremedik.

Bugün ciddiye alınabilecek bir sanat tarzı, sadeleşmiş ve üsluplaşmış anlayıştır. Modern yapı, modern

camii tabirlerini tercih etmemekteyiz. Çünkü modernite günümüzdeki anlamı ve hâliyle Batı medeniyetinin eşyaya bakışının, âlem idrakinin, eşyaya çarpık ontolojik ve entelektüel yaklaşımının adıdır. Herkesin "modernitesi" taklit değil kendi değerlerinden hareketle, "kendine göre" olmalıdır. Klasik Osmanlı mimarisinde ifadesini bulmuş olan bu sadeleştirilmiş sanat dediğimiz anlayış, nasıl bir değerler manzumesine sahip olduğumuzun en büyük delilidir. Klasik, sivil ve dinî mimarimizin mimari unsurlarını doğru yorum ve anlayışlarla üsluplaştırıp, stilize edebilirsek, şahsiyetimizi kaybetmeden sadeleştirilmiş sanatın en güzel örneklerini verebiliriz. Çünkü mimariden minyatüre ve ebrudan tezyinata, hat sanatına kadar uzanan klasik sanatların özünde üsluplaştırmanın, stilizasyonun diyalektik dinamiği mevcuttur. Kültürün faklılaşması nedeniyle, "şartlar uygun değil, böyle bina artık üretemeyiz" diye itiraz edilebilir. Bugünün şartlarının kaçınılmaz olduğu, kendimizi istemediğimiz bir şeye teslim etmenin doğru olmadığını bile, bildiğimiz bir şeyi yapmamak için özür aramaktır.

Asli işlevi itibarıyla Müslümanlar için bir ibadethane-namaz kılınan mekân olan camii, İslam Medeniyeti'nin merkezi ve kalbidir, İslam İlahiyatı'nda namaz, müminin miracı olarak geçer. Hızla globalleşen dünyada, cihanşümül bir tevhit dininin mensupları için, günümüzde bir camii inşa edilmesi söz konusu olduğunda, hiç şüphe yok ki öncelikle İslam geleneği ile modernite arasındaki estetik müşterek ne olması; sonra da bu estetik müşterek, müminin miracı olan namazın eda edileceği, İslam Medeniyeti'nin merkezi ve kalbi olan camiiye ne şekilde yansımaları gerektiğini tespit etmek durumundayız.

İslam sanatı nedir, nasıl ayrılır?

Camii cidarı, kubbesiyle "kâinat"ın sembolüdür. Yeryüzündeki bütün mescitler "kible"ye yönelmiştir. Kâinatın odak noktası Kâbe, insanlığın ilk mabedi ve kiblesidir. Kâbe, Hak'la ünsiyeti olması gereken "insan"a, yaratılışının gaye ve sırlarını hatırlatan, asli vatanına yabancılaşmamasını telkin eden ilahî bir hidayet sembolüdür.

İslami vahyin tevhit inancı; manevî âlemin dünyaya yansıtılmasında yaratılmış şeylerin formlarını değil, maddenin özünde yansımaları bulan geometri ve ritimlerin, temel yapıların kullanıldığı, kemiyet değil keyfiyet ve şahsiyet ifade eden, müşahhas (somut) değil, mücerret (soyut) bir sanat ortaya koymuştur. Türk-İslam sanatı, maddeye asalet kazandıran mücerret (soyut) bir sanattan öte, semavi hikmetin akisleri olarak geometrik-matematik form ve diziler vasıtasıyla "kesret"i "vahdet"e (çokluğu birliğe) nispet eden bir sanat idrakidir.

Allah'ın ayetleri olan kâinat ve bütün yaratılmışlar böyle idrak edilince, fizik, kimya, astronomi vs. gibi ilimler de, kutsiyet ifade eden hikmet olmaktadır. Bundan dolayıdır ki bir hadiste: "Hikmet, müminin yitik malıdır. Nerede bulursa onu alır." denilmektedir. İnsan, görünenin derununda perdelenmiş ilahî ilmi fark ederek keşfedip yeni şeyler icat eder. İslam sanatlarında "müşahhas" olan, "mücerret" olan anlatılmak içindir. Bunun edebiyattaki karşılığı, "mecaz", "mazmun" ve "istiare"dir. Gerçekte temaşa edilen, kâinatın kendisi değil, ondaki ihlaslar, nakışlar, nakıştaki öz ve hakikatidir. Her bir nakış, Allah'ın ayetlerinden bir "ayet"tir. Bu sebeple camilerde kullanılan nakışlar, nakış-nakkaş, sebep-müsebbip münasebeti açısından tercih edilmiştir. Bu sebeple tabiat; doğrudan değil, işaret ve atıfla temaşa edilir. İnsanın varlığı, varlığın ve eşyanın bizzat kendisi, "Hak" ve "hakikat"le, "insan" arasında hicapların (perdelerin) en büyüğüdür. O yüzdendir ki, varlığın verasına (ötesine), veranın verasına (ötenin ötesine) işaretle, "fanilik" setredilir (örtülür), mutlaka sonsuzluk ve "beka"ya atıfta bulunulur. Nakıştan nakkaş murad olunur. Eşya, görüldüğü şekliyle kendi hakikatini insana göstermez. Görünüşünden soyutlanıp, fani olandan tasfiye edildikten sonra temaşaya layık hâle gelir. Yaratılış gayesini bilen insan için mekân, mekânsızlık âlemine açılan penceredir. İnsan da lamekânı (mekânsızlığı) içine almış bir mekândır. Mekân cidarın içindeki boşluk, suretteki siret, fenadaki beka (yokluktaki sonsuzluk) telmihidir. Hakikatte şekiller, eşya ve bütün varlık, maddenin manasına, suretin siretine, afakın enfüsüne aynadır. Vücutta "zaman" olmaz, "an" olur. Zaman itibarı, boyutlar namütenahidir (sonsuzdur)...

Bu anlayış İslam sanatlarındaki teksif, terkip, tecrit şuuruyla üsluplaştırmayı (stylization) getirmiştir. Bu sebeple Türk-İslam sanatları, tabiatla mevcut gizli geometriyi keşfederek, eşyanın özünde ihtimamla setredilmiş saklı dünyaları ve inşalarındaki geometriyi, tecrit üslubuyla insanın idrakine takdim eder, eşyaya-görünene, şahsiyet ve hüviyete, değerler üstü mana ve mahiyet kazandırır. Beşerin saflaşması (ıstıfa'sı) nasıl insanlığın burcu Hz. Muhammed Mustafa (saflaştırılmış, seçilmiş) (s.a.s.)'da kemale erdiyse, onun getirdiği dinin medeniyetinde de eşyaya bu saflaşma (ıstıfa') ve tecrit penceresinden

bakılmaktadır. Yüksek bir kültür ve medeniyet olan İslam Medeniyeti'nde ve sanatlarında eşyaya bu bakış; dünya ve ahiret dengesiyle hayat ve ölüm gerçeğini doğru kavrayarak, insanlığın refahının yanında, huzur ve saadetinin de fevkalade önemli olduğunun ifadesidir.

Yeni camilere yaklaşım nasıl olmalı?

İslam'da yeryüzü mescit kabul edildiğinden, aslında ibadet için hususi bir binaya ihtiyaç yoktur. Ancak; Peygamber Efendimiz Mekke'den Medine'ye, daha doğrusu Yesrib'e hicret ettiğinde, Yesrib onun hicretiyle Medine olmuş, İslam medeniyetinin temellerinin tesis edildiği bu şehirde ilk faaliyeti, medeniyetin merkezi olarak "mescit inşa etmek olmuştur." İşte bu anlayış çerçevesinde, zaman içerisinde İslam mimarisinde cami, sadece insanların değil insana ait diğer bütün güzelliklerin ve sanatların bir araya getirildiği, yani "cami" olduğu, kutsi bir mekân olmuştur. Bu anlayışlardır ki bütün camilerimizde İslam sanatlarından, hat, tezyinat, çini, taş ve mermer işçiliği, maden işleri, mukarnas, malakârî, sedefkârî ve künde-kârî gibi her biri müstakil sanat dalları ayrı ayrı temsil edilmiştir.

Namaza davet olan "ezanın" yüksek bir yerde okunacak olması, İslam'ın şiarı olan minareye fevkalade güçlü bir mimari sembol vasfı kazandırmaktadır. Mimari tasarımlarda minareleri gözümüzle kaldırarak: "Bu binaya -müslim, gayrimüslim- her insan cami der mi?" sorusunun cevabı, o binanın gerçekten iyi bir tasarım olup olmadığının da cevabıdır.

İslam sanatlarında ahenk ve tenasüple beraber hendesi şekiller ile mukarnastaki "kesrette vahdet, vahdette kesret"i, yani çoklukta birliği, birlikte çokluğu ifade ile bütün evrenin, Rumi'de hayvanat âleminin, Hatayi'de nebatat âleminin mücerretleştirildiğinin ve bu suretle insana musahhar kılındığının her daim altının çizildiği, -bunu şehir ölçeğine çıkardığımızda, sokaklarıyla, meydan anlayışıyla, bahçe anlayışıyla, dinî ve sivil mimarideki kabulleriyle- bir medeniyet manzumesi çıkar ortaya.

Her şeklin bir sureti olduğu gibi bir de sireti, deruni inikâsları ve intibaları vardır. İnsan etrafından aldığı intibalar ve ihsaslarla yaşar, hayata bu arka plandaki biçimlenmiş panjurdan bakar. Eşya ve hadisata bakışını, yaşadığı mekânlar, ömrünü geçirdiği eşya ve şekiller biçimlendirir.

Klasik cami-Modern cami

Bir de çok kullanıldığı için söyleyelim; "modern cami", "çağdaş cami" tabirlerine itirazımız var. Böyle bir ayırım ve anlayışı kasten tercih etmemekteyiz. Süleymaniye bugün kullanılıyorsa çağdaştır. "Klasik" eskimeyen yenidir. Mimari üslup, bir tercih meselesidir. Cami ya klasik olur veya klasiğin ruh ve mana köküne bağlı, yorumlanmış üsluplaşmış, sadeleşmiş bir mimari tarzda olur. Bu tarz bir camiye hiçbir zaman modern cami denemez. Modern İslam olamayacağı gibi modern cami, modern hat vs. gibi tabir ve vasıflar da doğru değildir. Gelenekle modernite arasında estetik müştereklik ve temas noktaları olabilir, ancak geleneğin doğru yorumu hiçbir zaman bu yaftalamayı hak etmez. Yeni cami uygulamalarında soyutlamanın ıskalandığı, geleneği kavrayamama ve tam olarak kuşatamama zafiyetiyle geleneğin mağdur edilerek ondan yeni bir kimlik icat etme gayreti görülmektedir. Geleneği doğru kavrayamazsak, atıfları doğru yapamazsak, yanlışlarımızı fark etmeden, atıflarla avunur ve aldanırız. Atıf tek başına sahilik doğurmaz, atıf yapılan şeyin sahilliğini problemlili hâle getirir. Gelenek, içinden yaşandığı zaman gelenek olur. Gelenek; cihanşümül yani evrensel olanla mahalli olanın buluştuğu, birbirini besleyip yeniden ürettiği anlam alanıdır. Gelenek olarak ortaya çıkan formlar, evrensel değerlerin taşıyıcısıdır. Bugün yaşadığımız kültürel yozlaşma ve sığlaşma, değerlerimizdeki aşınma ve çözümlenin tezahürü ve neticesidir.

Sahibi olduğumuz medeniyet mirasının değerini fark edip devamı için yeni ve doğru sentezler aramak şarttır. Mimari, bir cemiyetin aynası ve şekli lisanıdır. Bir cemiyette ne zaman insani ve fitri değerler yücelirse veya karışıklık ve değerlerin tarifsizliği -kaos- yaşanmaya başlarsa, önce mimaride en son da musikide hemen bunun tezahürü görülür. Kendi kendini tekrar eden ve yenilemeyen bir kültür, yozlaşmaya ve nihayet yok olmaya mahkûmdur.